

**PRODUKTY TERAPEUTYCZNE I LECZNICZE W AGROTURYSTYCE  
I TURYSTYCE WIEJSKIEJ**

WSTĘP

Koniec wieku XX i początek XXI to intensywny rozwój różnych form turystyki na całym świecie, w tym także agroturystyki i turystyki wiejskiej. Niezwykłe tempo życia, intensywność pracy mieszkańców aglomeracji miejskich, a także związany z tym nasilający się stres, powodują chęć „*ucieczki od codzienności*” oraz poszukiwanie spokoju i wyciszenia. Oczekiwania, związane z możliwością wypoczynku z dala od miejskiego zgiełku w czystym, zdrowym środowisku, relaks na łonie natury a także wzmocnienie więzi rodzinnych umożliwia wypoczynek na wsi, np. w gospodarstwach agroturystycznych.

Agroturystyka obejmuje świadczenie różnego rodzaju usług turystycznych w czynnych gospodarstwach rolnych. Z kolei pokoje gościnne na wsi, czyli tzw. turystyka wiejska, obejmuje swym zasięgiem całe tereny wiejskie i wykorzystujący ich walory do celów rekreacyjnych. W ostatnich latach coraz częściej gospodarstwa agroturystyczne i kwatery turystyki wiejskiej zaczynają także świadczyć usługi lecznicze i terapeutyczne. Zorganizowanie tego rodzaju usług może być ważnym elementem poszarzającym ich ofertę produktową. Gospodarstwa agroturystyczne i kwatery turystyki wiejskiej oferują coraz więcej różnych usług i produktów z zakresu agro-terapii. Najczęściej spotykanymi są: hipoterapia, terapie wykorzystujące specyfiki roślinne i zwierzęce (fitoterapie, apiterapia itd.) oraz specyficzne diety (Sznajder, Przebórska 2006).

MATERIAŁ I METODA

Głównym celem pracy jest przedstawienie, analiza i klasyfikacja usług leczniczo-terapeutycznych, które oferowane są przez gospodarstwa agroturystyczne i kwatery turystyki wiejskiej albo potencjalnie mogłyby być w nich świadczone, często przy niewielkich nakładach. W analizie wykorzystano materiały wtórne: literaturę przedmiotu, w tym publikacje zwarte oraz publikacje statystyczne i informacje zamieszczone na stronach internetowych fundacji, stowarzyszeń, różnego rodzaju organizacji działających na rzecz terapii oraz gospodarstw agroturystycznych i kwater turystyki wiejskiej oferujących usługi lecznicze i terapeutyczne.

W pracy wykorzystano także dane pierwotne pochodzące z badań ankietowych przeprowadzonych w latach 2006-2008 w 497 gospodarstwach agroturystycznych z 11 województw (dolnośląskiego, lubelskiego, lubuskiego, łódzkiego, małopolskiego, opolskiego, podkarpackiego, pomorskiego, wielkopolskiego, warmińsko-mazurskiego i zachodniopomorskiego). Gospodarstwa agroturystyczne, które wzięły udział w badaniach przyjmowały gości przynajmniej przez jeden sezon. Dobrano je według kryterium łatwego dostępu (posługując się systemem „od drzwi do drzwi” a badania przeprowadzono w tych gospodarstwach agroturystycznych, których właściciele wyrazili zgodę na uczestniczenie w badaniach).

Badania nie mają charakteru w pełni reprezentacyjnego dla całej populacji gospodarstw agroturystycznych z ośmiu wybranych regionów, choć ze względu na liczbę kwaterodawców w nich uczestniczących (łącznie uzyskano dane z 497 gospodarstw agroturystycznych), można na ich podstawie sformułować pewne uogólnienia i wstępne wnioski dotyczące oferty produktowo-usługowej, w tym oferty produktów terapeutycznych i leczniczych. Uzyskane ze źródeł pierwotnych i wtórnych informacje były podstawą do przeprowadzenia deskryptywnej analizy podaży usług zdrowotno-terapeutycznych w gospodarstwach agroturystycznych.

## PRZEGLĄD PRODUKTÓW TERAPEUTYCZNO-LECZNICZYCH W AGROTURYSTYCE I TURYSTYCE WIEJSKIEJ

Produkt agroturystyczny / turystyki wiejskiej jest produktem złożonym, obejmującym materialne i niematerialne składniki. W agroturystyce składniki produktu związane są w dużej mierze z gospodarstwem rolnym, obejmują procesy produkcyjne, produkty rolne, zwierzęta gospodarskie, rytm życia na wsi, folklor, tradycje i zwyczaje, regionalną kuchnię, a także gospodarzy i mieszkańców wsi.

W ostatnich latach w skład pakietów turystycznych oferowanych w gospodarstwach agroturystycznych i kwaterach turystyki wiejskiej zaczynają coraz częściej wchodzić usługi terapeutyczne i lecznicze. Rolnictwo coraz częściej oferuje także specyfiki lecznicze, które mogą być aplikowane jedynie w miejscu ich wytwarzania, czyli w gospodarstwie rolnym. Dotyczy to na przykład apiterapii czy kumysoterapii. Należy spodziewać się, że liczba tego rodzaju specyfików oferowanych przez gospodarstwa agroturystyczne będzie w przyszłości nieustannie wzrastać. Turysta przyjeżdżając do gospodarstwa agroturystycznego może również liczyć na możliwość korzystania ze specyficznej diety, której przypisywane się

właściwości lecznicze, odchudzające itd. W niektórych krajach, na terenie gospodarstw znajdują się niewielkie źródła wody leczniczej lub gorące źródła. Gospodarstwa takie mogą organizować minisanatoria.

Na świecie zidentyfikowano bardzo wiele różnorodnych produktów terapeutycznych i leczniczych, dostępnych zarówno sezonowo, jak i przez cały rok w ramach agroturystyki i turystyki wiejskiej (Sznajder, Przezbórska 2006). Produkty tego rodzaju można podzielić na kilka grup:

- zooterapie (animaloterapie), w tym: hipoterapia, dogoterapia, felinoterapia, delfinoterapia;
- terapie wykorzystujące specyfiki roślinne i zwierzęce (fito lub herboterapia, apiterapia, kumysoterapia itp.),
- specyficzne diety (diety niskokaloryczne, leczenie głódówką),
- terapie psychologiczne i odwykowe (np. terapie antynikotynowe), gelotologia (leczenie śmiechem),
- bioenergoterapia, wegetoterapia, sylwoterapia, aromaterapia (zapachoterapia), choreoterapia
- Mini sanatoria (akupunktura, masaże, wykorzystanie wód leczniczych, gorących źródeł itp.).

Ze względu na wykorzystanie zwierząt, które są nieodłącznym elementem gospodarstw agroturystycznych, stosunkowo często spotykane są w agroturystyce różnego rodzaju zooterapie, czyli animaloterapie. Charakteryzują się one udziałem różnych gatunków zwierząt w zabiegach terapeutycznych i leczniczych (tabela 1).

Tabela 1. Rodzaje usług zoo-terapeutycznych oferowanych w gospodarstwach agroturystycznych

Zooterapie (animaloterapie)		
AAA ( <i>Animal Assisted Activities</i> ) - <b>zajęcia</b> z udziałem zwierząt	AAT ( <i>Animal Assisted Therapy</i> ) - <b>terapia</b> z udziałem zwierząt	AAE ( <i>Animal Assisted Education</i> ) - edukacja z udziałem zwierząt
- hipoterapia (konie)		
- onoterapia (osły, muły, ośliki)		
- kynoterapia lub dogoterapia (psy)		
- felinoterapia (koty)		
- delfinoterapia (delfiny)		
- inne zooterapie		

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań literaturowych

Prowadzone od lat 70. badania wykazują, że nawet krótkie spotkania ze zwierzętami mają pozytywny wpływ na psychikę osób biorących w nich udział. Oprócz korzyści psychologicznych kontakt ze zwierzętami ma też wpływ na zdrowie fizyczne.

Według terminologii anglosaskiej zooterapie dzieli się na dwa podstawowe rodzaje (<http://www.dogtor.iq.pl/aat.php>, dostęp: 10.02.2008): zajęcia z udziałem zwierząt (AAA), które stwarzają możliwości motywacyjnych, edukacyjnych, rekreacyjnych i / lub terapeutycznych korzyści podnoszących jakość życia oraz terapia z udziałem zwierząt (AAT), która ma zawsze określony cel a zwierzę spełnia określone kryteria i jest częścią procesu leczniczego. Taka terapia obejmuje ukierunkowane i celowe działania terapeutyczne podlegające dokumentacji i ewaluacji. Pomimo podobieństwa nazw: *zajęcia z udziałem zwierząt* i *terapia z udziałem zwierząt*, charakter tych form zooterapii jest zupełnie inny (Jujka 2006). Wymienione formy zajęć zostały po raz pierwszy zdefiniowane przez amerykańskie Towarzystwo Delta, z siedzibą w Bellevue, w stanie Waszyngton. W Towarzystwie Delta zajęcia edukacyjne zawierają się w formie zajęć z udziałem zwierząt.

Europejskie stowarzyszenie Assistance Dogs Europe (ADEu)<sup>1</sup>, czyli Psy Towarzyszące Europy, zdefiniowało formy zajęć z udziałem zwierząt i terapii z udziałem zwierząt nieco inaczej oraz wprowadziło dodatkową formę - edukacja z udziałem zwierząt (AAE). Zajęcia edukacyjne z udziałem zwierząt przynoszą korzyści motywacyjne, edukacyjne, rekreacyjne i / lub terapeutyczne, poprawiając jakość życia uczestników tego rodzaju terapii. Zajęcia są prowadzone przez wyszkolonych instruktorów (wychowawców) i / lub wolontariuszy, z udziałem zwierząt spełniających określone kryteria. Edukacja z udziałem zwierząt jest celowym zabiegiem, w którym zespół zwierzę – opiekun, stanowi integralny element programu opracowanego w celu polepszenia funkcji poznawczych człowieka. W Polsce edukacji z udziałem zwierząt nie traktuje się jako odrębnej formy zooterapii, ponieważ zazwyczaj nie występuje ona samodzielnie a jej elementy wchodzi w zakres zajęć i terapii z udziałem zwierząt.

Najpowszechniejszą i najczęściej spotykaną w gospodarstwach agroturystycznych zoterapią jest hipoterapia<sup>2</sup>, która stanowi jedną z metod rehabilitacji osób niepełnosprawnych po przebytych chorobach fizycznych i psychicznych. Hipoterapia obejmuje zespół działań mających na celu przywracanie zdrowia i usprawnianie przy pomocy

---

<sup>1</sup> Organizacja została powołana w 2000r. na spotkaniu organizacji z Anglii, Austrii, Belgii, Holandii, Niemiec, Szwajcarii i Włoch z postanowieniem utworzenia sieci pomocy i ustanowienia standardów pracy dla programów „*psa towarzyszącego*” w Europie oraz utworzenia europejskiego systemu akredytacji programów wykorzystujących psy w terapii ([www.czeneka.org/index.php?dzial=dogoterapia](http://www.czeneka.org/index.php?dzial=dogoterapia), dostęp: 30.09.2010)

<sup>2</sup> Hipoterapia z gr. *híppos* = koń, *therapeía* = opieka, leczenie

konia i jazdy konnej. Obecność konia – „współterapeuty” sprawia, że jest ona wyjątkową i niepowtarzalną metodą terapeutyczną. Swoją specyfikę zawdzięcza koniowi biorącemu udział w terapii. Hipoterapia jest ściśle powiązana z innymi metodami rehabilitacyjnymi i terapeutycznymi. Wyróżnia się w niej fizjoterapię na koniu, psychopedagogiczną jazdę konną oraz terapię z koniem. Hipoterapia ma na celu przywrócenie zdrowia oraz usprawnianie fizyczne i psychiczne przy pomocy konia i jazdy konnej (<http://www.pthip.org.pl/index.php?action=kanony>, dostęp: 31.01.2008).

Dzięki niej następuje zmniejszenie zaburzeń równowagi i poprawa reakcji obronnych, a także zwiększenie możliwości lokomocyjnych. Zapewnienia ona kontakt ze zwierzęciem i przyrodą, stymuluje rozwój psychoruchowy, poprawia koordynację wzroku, ruchu i orientację przestrzenną (Sznajder, Przezbórska 2006). Zorganizowanie zajęć z hipoterapii może stanowić ważny element rozszerzenia oferty agroturystycznej w gospodarstwach zajmujących się hodowlą koni. W gospodarstwie muszą jednak znajdować się odpowiednie pomieszczenia i urządzenia zarówno dla koni, jak i niepełnosprawnych (kryta ujeżdżalnia, pomieszczenia odpowiednio przystosowane dla niepełnosprawnych), wykwalifikowany, kompetentny terapeuta oraz konie o zrównoważonym, spokojnym temperamencie i odpowiedniej wysokości w kłębie (130 - 150cm) oraz stosunkowo szerokim i dobrze umięśnionym grzbiecie (Geringer 1998).

Często ośrodki hipoterapeutyczne podpisują umowy na świadczenie usług ze szpitalami rehabilitacyjnymi, sanatoriami czy fundacjami – w ten sposób zapewniając sobie stałych klientów. Przykładów gospodarstw agroturystycznych świadczących usługi hipoterapeutyczne w Polsce można znaleźć sporo, jakkolwiek brak ogólnopolskich danych o liczbie gospodarstw świadczących takie usługi.

W Europie Południowej od lat 60. rozwija się onoterapia, czyli zajęcia terapeutyczne z osłem (*Equus asinus asinus*)<sup>3</sup>, mułem<sup>4</sup> lub oślikami<sup>5</sup>. Onoterapia traktowana jest jako odmiana hipoterapii lub samodzielna dyscyplina zooterapii. Uznaje się, że osioł ma cechy, które szczególnie predestynują go do pracy z dziećmi (Palmowska 2007): jest mniejszy od konia,

---

<sup>3</sup> Osioł jest jednym z najwcześniejszych udomowionych zwierząt jucznych, używanych czasami jako zwierzę pociągowe lub wierzchowe.

<sup>4</sup> Muł jest zwykle bezpłodnym mieszańcem międzygatunkowym kłaczy konia domowego z ogierem osła (tylko ok. 5% mulic jest płodnych). Zewnętrznie jest podobny do konia. Wykorzystywane są jako zwierzęta pociągowe i juczne, zwłaszcza w terenach górskich na Bliskim Wschodzie, w Azji, Afryce i obu Amerykach ([http://pl.wikipedia.org/wiki/Mu%C5%82\\_%28ssak%29](http://pl.wikipedia.org/wiki/Mu%C5%82_%28ssak%29), dostęp: 10.02.2008).

<sup>5</sup> Osłomuł lub oślik jest całkowicie bezpłodnym mieszańcem międzygatunkowym ogiera konia domowego z kłaczą osła. Zewnętrznie podobny bardziej do kłaczy, z sierścią maści szarej, na brzuchu jasnej, posiada typowo osłe uszy oraz cienki zakończony pęczkiem ogon. Jest niższy i słabszy od muła i dlatego jest dużo rzadziej hodowany (<http://pl.wikipedia.org/wiki/O%C5%9Blik>, dostęp: 10.02.2008).

nie wzbudza więc lęku, jest wrażliwy, wierny, towarzyski i ciekawski; nie jest tak wymagający pod względem ilości i jakości pożywienia i wody w porównaniu do konia, jest niższy i mniej płochliwy od konia i dlatego dobrze nadaje się do wszelkich zajęć z dziećmi, nie stwarzając zagrożenia oraz jest bardziej stateczny niż koń, a pod siodłem niechętnie przechodzi do klusa, tylko sporadycznie i bez obciążenia do galopu.

Onoterapia zalecana jest dla osób z różnymi zaburzeniami i uszkodzeniami, w tym zwłaszcza dla dzieci z dysfunkcją wzroku i uszkodzeniami neurologicznymi, w tym z mózgowym porażeniem dziecięcym, z ADHD, po urazach czaszkowo-mózgowych, z chorobami psychicznymi i zaburzeniami emocjonalnymi, z upośledzeniem umysłowym, niedostosowaniem społecznym, z wadami ortopedycznymi, np. skoliozą, z wadami postawy, po amputacji lub niedorozwojem kończyn, wadami genetycznymi, np. zespół Downa, z wodogłowieciem, przepukliną oponowo-rdzeniową oraz z opóźnieniem ruchowym i chorobami mięśni.

Kolejną formą terapii, rozwijającą się w Polsce, także w gospodarstwach agroturystycznych, jest dogoterapia (kynoterapia), czyli naturalna metoda wspomaganie leczenia i rehabilitacji prowadzona przez wykwalifikowanych terapeutów, w której motywatorem jest odpowiednio wyselekcjonowany i wyszkolony pies (<http://www.pthip.org.pl/index.php?action=kanony>, dostęp: 31.01.2008). Określenie „dogoterapia” zostało zaproponowane przez Marię Czerwińską, jako polski odpowiednik tzw. „*Pet Therapy*”<sup>6</sup> (<http://www.czeneka.org/index.php?dzial=dogoterapia>, dostęp: 10.02.2008). Pojęcie po raz pierwszy pojawiło się na łamach wydawnictwa "*Klub CZE-NE-KA*" w 1996 roku, natomiast wyjaśnione zostało na konferencji prasowej, zorganizowanej w czasie Warszawskich Targów Zwierzęcych, przygotowanych z okazji Dni Zwierząt (<http://www.czeneka.org/index.php?dzial=dogoterapia>, dostęp: 10.02.2008).

W Polsce historia kynoterapii rozpoczęła się w II połowie lat 80. Obecnie działa w Polsce wiele stowarzyszeń i fundacji propagujących kynoterapię (Fundacja Przyjaźni Ludzi i Zwierząt CZE-NE-KA, Polski Związek Dogoterapii, Polskie Towarzystwo Kynoterapeutyczne itd.). Uważa się, że kynoterapia jest najbardziej efektywna w rehabilitacji dzieci, ze względu na „ukrycie” ćwiczeń rehabilitacyjnych w formie zabawy z psem. Wykorzystuje się ją także i daje efekty w terapii osób chorych, samotnych i starszych. Działanie w tym przypadku przede wszystkim polega na nawiązaniu psychicznej więzi ze zwierzęciem, co przyspiesza leczenie lub ułatwia przejście choroby. Przyjmuje się,

---

<sup>6</sup> *Pet Therapy* z ang. „pet” = głaskać, pieścić

że kynoterapia obejmuje rehabilitację: zaburzeń sfery psychicznej, fizycznej, intelektualnej i społecznej (<http://www.kynoterapia.eu/kynoterapia.html>, dostęp: 31.01.2008). W świecie kynoterapię powszechnie wykorzystuje się w formie zajęć z udziałem zwierząt w ramach programu *Visiting pets*, w którym psy odwiedzają chorych w szpitalach, hospicjach i placówkach opieki społecznej, ośrodkach dla narkomanów czy więzieniach. Natomiast terapię kontaktową z udziałem psów stosuje się coraz częściej jako metodę wspomagającą proces rehabilitacji.

W Stanach Zjednoczonych i Kanadzie istnieją organizacje, które od ponad 20 lat stosują z dobrymi wynikami kynoterapię (Masgutowa-Hawryluk i Wojciechowska 2006).

Niestety nie każdy łagodny i sympatyczny pies nadaje się do tego rodzaju terapii, ale nie ma też rasy psów szczególnie nadającej się do kynoterapii. O przydatności decydują zawsze cechy osobnicze oraz umiejętności przewodnika. Powoli powstają ośrodki i gospodarstwa agroturystyczne specjalizujące się w dogoterapii, jakkolwiek jest ich jeszcze w Polsce stosunkowo niewiele. Nadal najczęściej jest fundacji i stowarzyszeń dogoterapeutycznych. Problemem ciągle jeszcze jest prowadzenie zajęć przez profesjonalnych terapeutów, specjalistów z zakresu kynoterapii a nie „domorosłych” kynoterapeutów (Jujka 2006). Jak pisze Jujka (2006, s. 63) „*działanie po omacku lub tylko zabawa z psem to nie jest kynoterapią*”. W gospodarstwach agroturystycznych dogoterapia może więc być dodatkową atrakcją dla turystów, a przyjazna i rodzinna atmosfera gospodarstwa mogą z wielokrotnie efekt terapii.

Inną z metod zooterapii, nadal stosunkowo mało popularną, jest felinoterapia, czyli metoda polegająca na kontakcie osoby poddawanej terapii z kotem. Pierwszą fundacją, która prowadzi w Polsce regularną felinoterapię od 2004 roku jest Fundacja DOGTOR. Metoda jest w Polsce nadal rzadko stosowana, choć mogłaby z powodzeniem być zaadoptowana do warunków gospodarstw agroturystycznych, podobnie ja dogoterapia.

W krajach, gdzie znajdują się duże oceanaria popularna jest delfinoterapia. Delfinoterapia polega na zabawach dzieci z delfinami, w czasie, których pacjenci wykonują w formie zabawy określone ćwiczenia ruchowe. W czasie tych zabaw ultradźwięki emitowane przez delfiny przenikają przez ludzkie tkanki powodując drobne korzystne zmiany w zniszczonych komórkach. Wyniki badań nad skutecznością delfinoterapii są bardzo dobre. Jest ona zalecana przez lekarzy jako leczenie wspomagające przy 80 różnych chorobach, zwłaszcza psychicznych, neurologicznych oraz onkologicznych. Na świecie działa tylko kilka takich ośrodków, między innymi na Ukrainie, w Australii i Stanach Zjednoczonych. Najbliższe ośrodki znajduje się na Ukrainie (w Kozaczej Buchcie). W Polsce od 2004 roku

powstaje Górnośląskie Centrum Delfinoterapii w Tarnowskich Górach (<http://www.delfinoterapia.cuprum.pl/>, dostęp: 31.01.2008). Jakkolwiek ośrodki delfinoterapii nie są typowymi gospodarstwami agroturystycznymi, ze względu na wykorzystanie zwierząt w terapii są często traktowane jako specyficzne ośrodki agroturystyczne.

Dobroczynne działanie wielu produktów roślinnych i zwierzęcych dla zdrowia człowieka znane jest od dawna, a różnego rodzaju specyfiki roślinne i zwierzęce są coraz częściej wykorzystywane przez gospodarstwa agroturystyczne jako element uatrakcyjnienia ich oferty. Najczęściej promowane są różnego rodzaju elementy ziołolecznictwa (herboterapia), apiterapii lub apifitoterapii. Potencjał naturalnych środków leczniczych jest z pewnością znacznie bogatszy a *„możliwość skorzystania z dobrodziejstw, jakie oferuje Natura zależy w dużej mierze od wiedzy i pomysłowości usługodawcy”* (Graja 2006, s. 73)

Polskie gospodarstwa oferują różnorodne formy terapii z wykorzystaniem specyfików leczniczych i dietetycznych oraz specjalnych diet. Dość często w ich ofercie pojawia się apiterapia lub apifitoterapia. Apiterapia jest metodą leczenia, profilaktyki i promocji zdrowia za pomocą produktów pszczelich i preparatów, czyli apiterapeutyków sporządzonych z użyciem tych produktów (<http://www.apiterapia.rostkowski.info/inne/inne.html>, dostęp: 10.01.2008). Dawniej termin apiterapia zastrzeżony był dla leczenia schorzeń reumatycznych jadem pszczelim. Obecnie ta dziedzina lecznictwa nosi nazwę apitoksynoterapii, natomiast wykorzystanie pozostałych produktów pszczelich w lecznictwie określa się mianem właściwej apiterapii (Joško, Gala 2003). Produkty te są bardzo cenne dla człowieka, dzięki ich niezwykłym właściwościom. W apiterapii wykorzystuje się: pyłek kwiatowy, miód, propolis, czyli kit pszczele, mleczko pszczele i jad pszczele (Joško 1985).

Poza wymienionymi, stosuje się także inhalacje powietrzem ulowym, które według wielu pszczelarzy skutecznie leczy katar sienny i dobrze wpływa na drogi oddechowe (<http://www.apiterapia.rostkowski.info/inne/inne.html>, dostęp: 10.01.2008). Apiterapia i apifitoterapia leczą nie tylko wiele różnych schorzeń, ale regenerują cały organizm zaopatrując go w niezbędne substancje odżywczo-lecznicze (Kałużny 2006). Biotyczne produkty pszczele w apiterapii, charakteryzują się wielokierunkowym działaniem, w tym: antybakteryjnym lub antymikrobiologicznym, cytostatycznym, regeneracyjnym, lipostabilnym, stymulującym metabolizm, przyśpieszającym regenerację tkanek, detoksykacyjnym, immunomodulacyjnym, działaniem immunostymulacyjnym, znieczulającym i hormonopodobnym (Kędzia, Hołderna-Kędzia 1998). Przewagą produktów pszczelich (apiterapeutyków) nad produktami syntetycznymi, czyli „zwykłymi” lekami, jest brak skutków ubocznych i łatwość przyswajania przez organizm.



Gospodarstwa agroturystyczne oferujące produkty pszczele można znaleźć w całej Polsce, mniej jest jednak gospodarstw specjalizujących się w apiterapii. Centrum polskiej apiterapii - Centrum Apiterapii im. ks. dr Henryka Ostacha prowadzone jest przez Dom Pszczelarza Polskiego Związku Pszczelarskiego w Kamiannej (woj. małopolskie). W tej samej miejscowości funkcjonuje kilka gospodarstw posiadających pasieki i oferujących apiterapię., w tym np. gospodarstwo agroturystyczne Pasieka „Barć”. Podobny ośrodek – Ośrodek Apifitoterapii „Apiherba” funkcjonuje w Wielkopolsce, w Witosławiu, koło Osiecznej (Kałużny 2006, <http://www.apiherba.pl/>, dostęp: 10.02.2008).

Ośrodki tego typu, jak również mniejsze obiekty – gospodarstwa agroturystyczne można znaleźć na terenie całego kraju, szczególnie dużo jest ich na południu Polski. W województwie dolnośląskim powstał nawet Agroturystyczny Szlak Winno - Miodowy „Grodziec” prowadzący przez atrakcyjne krajoznawczo miejscowości i jednocześnie gospodarstwa agroturystyczne wytwarzające wina i miody ([http://www.karkonosze.ws/szlak\\_winno\\_miodowy\\_grodziec\\_artykul\\_556.html](http://www.karkonosze.ws/szlak_winno_miodowy_grodziec_artykul_556.html), dostęp: 10.02.2008).

W Polsce istnieje też grupa gospodarstw agroturystycznych oferujących ziołolecznictwo (fitoterapię lub herboterapię). Fitoterapia, czyli leczenie z zastosowaniem ziół, jest jedną z najstarszych gałęzi medycyny konwencjonalnej. Wykorzystuje się w niej całe rośliny, ich fragmenty, np. liście, korzenie, kwiaty itp., lub izolowane substancje biologicznie czynne, np. flawonoidy, alkaloidy, czy kardenolidy (<http://www.fitoterapia.internetdsl.pl/index.htm>, dostęp: 10.02.2008).

W ostatnich latach pacjenci coraz chętniej sięgają po sprawdzone kuracje roślinne, które często w schorzeniach przewlekłych okazują się skuteczniejsze od farmaceutyków kupowanych w aptece. Stąd zainteresowanie ośrodkami, w tym gospodarstwami agroturystycznymi, oferującymi tego typu kuracje. Przykładem takiego obiektu może być gospodarstwo agroturystyczne „U Ziolarza” w Orzechówce (woj. świętokrzyskie).

W Wilimowie (woj. warmińsko-mazurskie) funkcjonuje gospodarstwo „Ziołowa Dolina”, które uprawia zboża i zioła, oferując gościom możliwość korzystania z leczniczych i kosmetycznych kuracji ziołowych (<http://www.dolina.hg.pl/?Atrakcje>, dostęp: 11.02.2008).

W sylwoterapii, która, jak pisze Wieczór (2006) jest „*dostępna dla każdego, bezpłatna i oferowana przez samą Naturę*”, wykorzystuje się pobudzenie organizmu do samoleczenia, poprzez przebywanie w obecności drzew i krzewów. Samo przebywanie pośród drzew poprawia samopoczucie człowieka, natomiast dotykanie, głaskanie i przytulanie się ułatwia powrót do równowagi z naturą. Jednak, aby sylwoterapia była w pełni wykorzystana, sam spacer po lesie nie wystarczy. Należy wybierać odpowiednie gatunki drzew, dotykać je

odkrytymi częściami ciała - najlepiej czołem, dłońmi, bosymi stopami i plecami. Leczniczy wpływ drzew na organizm ludzki potwierdzają badania naukowe. Substancje zawarte w liściach, kwiatach i korze wielu drzew mają właściwości bakteriobójcze, przeciwbólowe i przeciwzapalne, a soki i olejki poprawiają samopoczucie i dodają sił.

W wielu krajach produkty aromaterapii i sylwoterapii łączone są z pobytem i zwiedzaniem ogrodów i parków. Odwiedzanie ogrodów i parków można traktować jako jedną z najstarszych form rozrywki agroturystycznej, która pojawiła się na długo przed powstaniem koncepcji agroturystyki. Ogrody i parki spotkać można na całym świecie a lokalne społeczności dokładają starań, aby były piękne i atrakcyjne. W miejscach takich odbywają się różnorodne imprezy, np. koncerty i festyny. Odwiedzanie parków i ogrodów jest ulubioną formą rozrywki mieszkańców miast. Przytoczyć można wiele różnorodnych przykładów włączenia ogrodów, sadów i parków w agroturystykę, np. zaginione ogrody Heligan<sup>7</sup> czy projekt olbrzymiej palmiarni – oranżerii, sfinansowany przez Unię Europejską pod hasłem „Eden”<sup>8</sup> w Wielkiej Brytanii oraz coraz szybciej rozwijające się produkty związane ze zwiedzaniem ogrodów w różnych porach roku w krajach, np. w Wielkiej Brytanii czy Nowej Zelandii (Sznajder, Przezbórska 2006).

Rozwijanie turystyki wiejskiej, w oparciu o ogrody i sady jest jedną z dróg ożywienia rozwoju obszarów wiejskich i ich wielofunkcyjnego zagospodarowania. Najistotniejszą rolę w stymulowaniu tego rodzaju przedsiębiorczości odgrywają kreatywni ludzie: ich pomysłowość, kompetencje i umiejętności, bo właśnie oni tworzą konkretne i śmiałe projekty czy całe pakiety usług turystycznych, zapewniając jednocześnie zatrudnienie sobie i innym (Sznajder, Przezbórska 2006).

W terapiach wykorzystywane są także innego rodzaju produkty i specyfiki zwierzęce, np. kumys, czyli mleczny napój alkoholowy powstający w wyniku fermentacji alkoholowej

---

<sup>7</sup> Zaginione ogrody Heligan (*The Lost Garden of Heligan*) w Kornwalii, pozostawały w zapomnieniu przez ponad 70 lat, a obecnie są największym obszarem ogrodowym podlegającym restauracji w Europie. Powstały w czasach wiktoriańskich, ale od II Wojny Światowej, kiedy to zginęli ostatni pracujący w nich ogrodnicy, pozostawały w uśpieniu. Wiosną 1991r. ogrody znajdowały się jeszcze pod warstwą opadłych liści, splątanego bluszczu i poprzewracanych drzew, ale już rok później grupa ludzi pracowała nad ich odnowieniem i przygotowywała je do otwarcia dla zwiedzających (Sznajder, Przezbórska 2006).

<sup>8</sup> Ogród Eden położony jest w pobliżu St. Austell, w Kornwalii. W wyrobisku po kopalni gliny na porcelanę chińską o powierzchni 15 ha, w latach 1994 – 2001 wybudowano dwie potężne oranżerie, zwane biomami o powierzchni 1,55 ha (tzw. oranżeria wilgotna) i 0,65 ha. Obiekt był współfinansowany z Unii Europejskiej (*the Millennium Commission*), Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Loterii Krajowej, organizacji i samorządów lokalnych, banków i firm komercyjnych. Zgodnie z opracowanym biznes-planem ten niezwykły ogród i centrum badawcze miały przyciągać przynajmniej 750 tysięcy gości rocznie, podczas gdy już w pierwszym roku działalności zwiedziło go 1,91 mln osób (Sznajder, Przezbórska 2006).

cukru mlecznego zawartego w mleku kłaczy, czasem mleku jaka<sup>9</sup>, oślim, wielbłądzim lub owczym. Kumys jest musującym alkoholem, zawierającym, oprócz zmniejszonej ilości cukru i produktów jego fermentacji (alkoholu), także inne składniki mleka, np. enzymy, pierwiastki śladowe, antybiotyki, witaminy.

Kumys jest tradycyjnym napojem koczowniczych ludów centralnej Azji, między innymi mongolskich, kirgiskich, tatarskich i baszkirskich. Uważa się, że ma właściwości lecznicze, czego przykładem jest to, że jeszcze na początku XX wieku zalecano kumys jako środek pomocny w leczeniu chorych na gruźlicę (także w sanatoriach np. w Nałęczowie). Kumysoterapia, czyli zastosowanie fermentowanego kobyłego mleka, efektywne jest przy schorzeniach organów pokarmowych (wątroby, woreczka żółciowego). Jest też jedynym naturalnym środkiem, leczącym schorzenia układu oddechowego, włącznie z gruźlicą płuc. Kumys nie nadaje się do dłuższego transportu, między innymi, dlatego że ma właściwości musujące do tego stopnia, iż może rozerwać butelki, w których jest transportowany. Przykładem wykorzystania kumysoterapii jest sanatorium Jumatowo koło Ufy (Baszkiria), gdzie ta forma kuracji w przyszłości może stać się jednym z motorów napędowych rozwoju agroturystyki.

Na terenie Baszkirii funkcjonuje ponad dziesięć kumysowych sanatoriów. Ciekawym rozwiązaniem jest połączenie w jeden kompleks hodowli koni mlecznych, produkcji kumysu i lecznictwa sanatoryjnego w jednym „przedsiębiorstwie”. Sanatorium Jumatowo koło Ufy składa się z: budynków sanatorium, kumysarni i gospodarstwa hodującego konie mleczne. Pomimo, że na razie sanatorium nastawione jest przede wszystkim na obsługę kuracjuszy z Rosji, w niedalekiej przyszłości tego typu agroturystyka będzie oferowana także kuracjom zagranicznym (Sznajder, Przezbórska 2006).

Coraz więcej gospodarstw agroturystycznych i innych obiektów turystycznych zlokalizowanych na wsi oferuje swoim klientom specyficzne diety, np. diety niskokaloryczne, leczenie głódówką. Przykładem może być gospodarstwo agroturystyczne „Dębinówka” w Budziwoju, koło Rzeszowa (woj. podkarpackie). Gospodarstwo oferuje turnusy wypoczynkowe i zdrowotne z niskokaloryczną dietą oczyszczającą warzywno-owocową, zalecaną przez dr med. Ewę Dąbrowską<sup>10</sup>, dietę z żywnością pełnowartościową opartą na

---

<sup>9</sup> Jak (*Bos grunniens*) jest dużym ssakiem łożyskowym z rodziny krętorogich, rzędu parzystokopytnych, zamieszkującym Tybet, Indie i Chiny. Jaki żyją zarówno w stanie dzikim, jak i udomowionym. Udomowione jaki są zwierzętami jucznymi. Pozyskuje się od nich także mleko i wełnę.

<sup>10</sup> Dąbrowska E. (2004): Ciało i ducha ratować żywnością, Wyd. Michalineum - CMM, Marki-Struga koło Warszawy.

zdrowych produktach i tradycyjnych polskich technologiach oraz pobyty rekolekcyjne połączone z dietą warzywno-owocową (<http://www.debinowka.pl/>, dostęp: 11.02.2008).

Specjalne diety oferują bardzo często gospodarstwa eko-agroturystyczne. Przykładem może być jedno z wielkopolskich gospodarstw – rybackie gospodarstwo eko-agroturystyczne Kwiejce – Karpniki w Kwiejcach, które prowadzi działalność od 1996 r., oferując wypoczynek z całodziennym wyżywieniem, dostosowując menu do upodobań gości. Stąd mają w ofercie np. dietę wegetariańską czy optymalną. Przykładem naturalnej kuracji jest także amyloterapia, która opiera się na naturalnych właściwościach owoców i soku z winogron. Sprzyjające warunki dla rozwoju amyloterapii mają gospodarstwa zlokalizowane w południowo-wschodniej oraz zachodniej Polsce, zwłaszcza w okolicach Zielonej Góry (Graja 2006).

W gospodarstwie Vege Ferie w Beskidzie Sądeckim połączyć można odpoczynek z tzw. vege dietą dostosowaną do potrzeb konkretnych osób, np. dietą beztłuszczową (przy problemach z trądzikiem, z zabiegami i nauką bioenergoterapii, udziałem w kursach reiki i seichim<sup>11</sup> oraz zabiegami energetycznymi, kuracjami ziołowymi, kuracjami antynikotynowymi, odchudzaniem czy kompleksowym oczyszczaniem organizmu (<http://vegeferie.250x.com/indexpl.htm>, dostęp: 11.02.2008). Diety bardzo często łączone są w gospodarstwach agroturystycznych z innymi formami terapii.

W gospodarstwach agroturystycznych pojawia się coraz większa różnorodność znanych i mniej znanych form terapeutycznych. W ostatnich latach, nie tylko w Polsce, burzliwy rozwój przeżywają terapie psychologiczne i odwykowe (np. terapie antynikotynowe), bioenergoterapia, wegetoterapia, choreoterapia, rozwija się gelotologia (leczenie śmiechem), powstają minisanatoria oferujące masaże, oraz zabiegi wykorzystujące wody lecznicze czy gorące źródła. Powstają gospodarstwa oferujące szereg różnych form terapii, np. gospodarstwo agroturystyczne „U Barbary” na Pojezierzu Brodnickim. Gospodarstwo poleca naturoterapię, w skład której wchodzi: warsztaty i zabiegi z refleksologii, naturalne metody utrzymywania dobrej kondycji, samoleczenie, refleksologia, terapia reiki, czyli techniki usuwające blokady fizyczne, emocjonalne i psychiczne, ćwiczenia z rytuałów tybetańskich i somatyczne, gimnastykę antystresową, jogę (ćwiczenia dla dzieci i osób starszych) oraz specjalną dietę z wykorzystaniem soku noni<sup>12</sup> (<http://www.zbiczno.com.pl/>, dostęp: 11.02.2008).

---

<sup>11</sup> Reiki i Seichim są systemami uzdrawiania za pomocą energii życiowej i wchodzi w zakres bioenergoterapii.

<sup>12</sup> Noni (*Morinda citrifolia*) jest tropikalną rośliną rosnącą na wyspach Tahiti. Wykorzystuje się liście, korzenie, korę, ale najczęściej owoce noni. Owoce noni bogate są w substancje przyspieszające regenerację komórek,

Do niekonwencjonalnych form terapeutycznych można zaliczyć z pewnością śmiechoterapię, czyli gelotologię<sup>13</sup>. Terapia śmiechem jest terapią opartą na założeniu, że spontaniczny śmiech pomaga odreagować stres, konflikty i frustracje. Gelotologia służy wykształceniu umiejętności rozładowania napięć emocjonalnych i stresu, a także profilaktyce zdrowia.

W praktyce terapia została zweryfikowana w latach 70. przez lekarza Adama Huntera, który stworzył tzw. „wesoły szpital” w Arington w Stanach Zjednoczonych. W Polsce gelotologię zainicjował Aleksander Łamek w Centrum Onkologii w Warszawie.

Gelotologia zyskała rangę wiedzy a umiejętność jej praktycznego wykorzystania, wzmocniona badaniami naukowymi, stała się formą terapii (Kocik 2006). Jak pisze Kocik (2006) prowadzenie profesjonalnych zajęć ze śmiechoterapii dla osób chorych wymaga przygotowania, natomiast jej elementy mogą być wykorzystane w gospodarstwach agroturystycznych, np. do rozładowania napięć psychoemocjonalnych, pobudzenia procesu oddychania czy przyśpieszenia i wzmocnienia pracy serca.

Z kolei wegetoterapia jest systemem terapeutycznym, którego twórcą jest Wilhelm Reich. Opiera się ona na założeniu, że niewyrażone emocje ulegają stłumieniu w ciele i dla odzyskania pełnej świadomości i ekspresji emocjonalnej, należy te zablokowane emocje przywrócić do świadomości poprzez pracę z ciałem. Reich ogół takich napięć nazywa „zbroją mięśniową”, a określone przez nią sposoby zachowania się „zbroją charakteru”. Wyróżnił też siedem stref, w których gromadzą się napięcia, a mianowicie: oczy, usta, szyja, klatka piersiowa, przepona, brzuch, miednica i nogi. W trakcie terapii pracuje poprzez odrębne ćwiczenia się nad wszystkimi strefami po kolei, zaczynając od oczu. Dla wegetoterapii (oraz dla bioenergetyki) charakterystyczne jest to, że usunięcie napięcia w mięśniach wyzwala energię oraz prowadzi do przypomnienia sobie sytuacji, która to napięcie spowodowała, a której pacjent był dotąd nieświadomy. Potencjalnie jest to, więc terapia możliwa do wykorzystania w agroturystyce.

---

usuwa obumarłe komórki zapobiegając przez to powstawaniu i rozwojowi chorób nowotworowych. Sok z owoców noni stosuje się profilaktycznie i leczniczo przy chorobach nowotworowych, w depresji, w zaburzeniach snu, wzmacnia odporność, reguluje ciśnienie krwi, poziom cukru, zmniejsza dolegliwości alergiczne i astmatyczne oraz wspomaga trawienie (<http://www.nonimlm.pl/>, dostęp: 11.02.2008).

<sup>13</sup> z gr. *gelos* - śmiech

## WYNIKI BADAŃ

Badania przeprowadzone w 497 gospodarstwach agroturystycznych z 11 województw, w latach 2006-2008, pokazują, że w rzeczywistości oferta usług terapeutycznych w polskich gospodarstwach jest nadal dość uboga (tabela 2). Część badanych gospodarstw przystosowało swoje pomieszczenia do przyjmowania osób niepełnosprawnych, np. przez budowę specjalnych podjazdów dla wózków, przygotowanie pokoiw dla osób niepełnosprawnych ruchowo na parterze, bez progów i z wystarczająco szerokimi przejazdami, ze specjalnymi poręczami w łazienkach i sanitariatach (38 gospodarstw na 497 badanych – najwięcej w województwie opolskim i zachodniopomorskim).

Tabela 2. Oferta usług terapeutyczno-leczniczych w badanych gospodarstwach agroturystycznych

województwo	Liczba gospodarstw					
	badanych	z funkcjonującym gospodarstwem rolnym	posiadających zwierzęta	oferujących terapie z wykorzystaniem zwierząt	produkty terapeutyczne lub lecznicze przystosowane do przyjmowania osób niepełnosprawnych	
dolnośląskie	48	45	45	2	0	4
lubelskie	49	45	35	0	0	2
lubuskie	30	29	18	1	0	5
łódzkie	47	41	38	0	2	4
małopolskie	45	41	35	2	2	1
opolskie	49	49	37	5	0	8
podkarpackie	50	35	31	0	0	2
pomorskie	50	36	35	2	2	1
wielkopolskie	29	23	18	1	0	3
warmińsko-mazurskie	50	28	35	0	1	2
zachodniopomorskie	50	50	32	0	0	6
RAZEM	497	422	359	13	7	38

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań, n=497

W większości gospodarstw oferta specjalna, dla osób szukających w gospodarstwach agroturystycznych warunków do leczenia lub rehabilitacji, na tym się kończy. Jeśli pojawiają się usługi terapeutyczne to są to najczęściej usługi z zakresu hipoterapii. Niestety spośród wszystkich badanych gospodarstw tylko w 13 oferowano hipoterapię (5 w woj. opolskim, po 2 w dolnośląskim, pomorskim i małopolskim oraz po jednym gospodarstwie w woj. wielkopolskim i lubuskim). W większości badanych gospodarstw agroturystycznych, które prowadziły nadal produkcję rolniczą (funkcjonujące gospodarstwo rolne) były jakieś zwierzęta (przynajmniej jeden gatunek), więc potencjalnie istniała możliwość wprowadzenia choćby elementów zooterapii. Brakowało jednak albo profesjonalnie przygotowanych instruktorów (trenerów, terapeutów) do prowadzenia zajęć albo wiedzy na temat możliwości wykorzystania tych zwierząt w zooterapii, albo po prostu czasu lub chęci.

Inne produkty lecznicze i terapeutyczne pojawiały się w gospodarstwach bardzo rzadko, w tym np.:

- terapia i odnowa psychologiczna, bioenergoterapia i radiestezja, terapia naturalna i masaże (jedno gospodarstwo w woj. pomorskim),
- psychoterapia (jedno gospodarstwo w woj. łódzkim),
- zbieranie ziół i fitoterapia (jedno gospodarstwo w województwie małopolskim i jedno w łódzkim) oraz kuracje aloesowe i ziołowe (jedno gospodarstwo w woj. warmińsko-mazurskim),
- masaże klasyczne (jedno gospodarstwo w woj. małopolskim),
- kuracje leczniczo-kosmetyczne (jedno gospodarstwo w woj. warmińsko-mazurskim)
- kuracje antynikotynowe (jedno gospodarstwo w woj. pomorskim).

Poza wymienionymi produktami kilka gospodarstw posiadało własną saunę (4 gospodarstwa: po jednym w woj. dolnośląskim, lubelskim, opolskim i zachodniopomorskim) lub basen (8 gospodarstw), które potencjalnie mogłyby być wykorzystane do jakichś form terapii. Przedstawiona oferta produktów terapeutycznych i leczniczych w badanej populacji gospodarstw agroturystycznych, była więc dość uboga.

## PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Wypoczynek w gospodarstwach agroturystycznych stanowi atrakcyjne uzupełnienie i połączenie oferty turystycznej i terapeutycznej. Przeprowadzona analiza produktów terapeutycznych i leczniczych, oferowanych i możliwych do zaoferowania w agroturystyce i turystyce wiejskiej, pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Potencjalnie oferta produktów terapeutycznych i leczniczych możliwych do świadczenia w gospodarstwach agroturystycznych jest bardzo szeroka i różnorodna. Gospodarstwa agroturystyczne ze swej natury (obecność wielu różnych zwierząt) są predestynowane do prowadzenia różnych rodzajów zooterapii.
2. Ograniczeniem w oferowaniu zooterapii przez gospodarstwa agroturystyczne bardzo często jest brak specjalistycznej wiedzy lub kwalifikacji (szczególnie w przypadku hipoterapii i dogoterapii).
3. Wiele gospodarstw świadczy lub mogłoby świadczyć przynajmniej elementy zooterapii, np. zabawy ze zwierzętami, oferować różnego rodzaju specjalne diety i kuracje, elementy śmiechoterapii lub innych rodzajów terapii, natomiast często nie reklamują ich lub nie wyróżniają tych usług w swojej ofercie reklamowej.
4. W bazach danych stowarzyszeń agroturystycznych, ośrodków doradztwa rolniczego, w katalogach agroturystycznych i portalach turystycznych można wyszukać gospodarstwa świadczące usługi terapeutyczne. Na ogół jest jednak tak, że jeśli w ofercie gospodarstwa pojawiają się już usługi terapeutyczne i lecznicze to są one bardzo zróżnicowane. Takie gospodarstwa bardzo często zatrudniają z zewnątrz wykształconych terapeutów, psychologów, pedagogów lub trenerów.
5. Potrzeba jeszcze sporo wysiłku (właścicieli gospodarstw agroturystycznych, doradców ośrodków doradztwa rolniczego, osób organizujących warsztaty i szkolenia agroturystyczne) oraz czasu dla zróżnicowania i przedstawienia szerszej i bardziej profesjonalnej oferty usług terapeutycznych i leczniczych w polskich gospodarstwach agroturystycznych.

## SUMMARY

### ***THERAPEUTIC PRODUCTS IN AGRITOURISM AND RURAL TOURISM***

*Development of rural tourism and agritourism in Poland has been very rapid in the last twenty years. Agritourism operators and other tourism small and medium enterprises*



*offer diversified products and services. Most of them refer to activities of working farms or any agricultural, horticultural or agribusiness operations, rural areas and their heritage. However, therapeutic services may also be related to agritourism and rural tourism. The name agri-therapy is justified by the fact that the therapy must take place on a farm or in a rural area. The objective of the study was to research and analyze the concepts of different kinds of therapy products and services in agritourism and rural tourism enterprises, to classify them, and to show potential for new therapeutic services in agritourism and rural tourism. In Poland currently agritourism has been offering relatively few products and services of agri-therapy, including horse therapy (hipotherapy), therapy applying plant and animal specifics or specific diets. According to the interview research conducted from 2006 to 2008 in 497 agritourism farms in 11 provinces of Poland there were identified only 13 farms offering horse therapy and very few of other therapeutic services. Around the world one can find very diversified offer of therapeutic products in agritourism and rural tourism enterprises, including: animal assisted therapies, animal-assisted activities and animal-assisted education (horse, dog, cat and dolphins therapy), therapy applying plant and animal specifics (plant therapy, herb therapy, apitherapy, kumis therapy etc.), specific diets (low calories diet, slimming diet, hunger strike diet etc.), psychological and drying-out therapies (e.g. anti-nicotine therapy), laugh therapy, bio-energotherapy, tree therapy (silvotherapy), smell therapy, small springs of curative water or hot springs, massages, small spa treatment in rural areas etc. Small rural tourism and agritourism entrepreneurs need financial support and professional training to develop and diversify therapeutic activities in rural areas. Therapeutic activities can be an important element of diversification and development of agritourism and rural tourism products and services.*

## **BIBLIOGRAFIA**

1. Geringer H. (1998): *Możliwości użytkowania koni w gospodarstwach agroturystycznych* [w:] *Zrównoważony rozwój turystyki wiejskiej – idee, działania, efekty*. Mat. konfer. VI ogólnopolskie Syp. Agroturystą. CDiEwR. Kraków.
1. Graja S. (2006): *Niekonwencjonalne formy terapii w agroturystyce* [w:] *Majewski J., Graja S. red. Terapie w agroturystyce. MTP i AR w Poznaniu*. Poznań.
2. Joško F. (1985): *Produkty pszczele i ich zastosowanie w lecznictwie*. Kamianna.
3. Joško F., Gala J. (2003): *Pszczoły i ich lecznicze produkty*. Sądecki Bartnik. Nowy Sącz.

4. Jujka G. (2006): Kynoterapia (dogoterapia) – uzdrawiający kontakt z psem [w:] Majewski J., Graja S. red. *Terapie w agroturystyce. MTP i AR w Poznaniu*. Poznań.
5. Kałużny E. (2006): Apifitoterapia w żywieniu, profilaktyce i leczeniu [w:] Majewski J., Graja S. red. *Terapie w agroturystyce. MTP i AR w Poznaniu*. Poznań.
6. Kędzia B., Hołderna-Kędzia E. (1998): *Leczenie miodem*. PZP. Warszawa
7. Kocik Z. (2006): Geleotologia, czyli jak rozładować napięcia emocjonalne gości [w:] Majewski J., Graja S. red. *Terapie w agroturystyce. MTP i AR w Poznaniu*. Poznań.
8. Masgutowa-Hawryluk S., Wojciechowska H. (2006): *Kynoterapia w integracji odruchów. Metody i techniki neurokinezyjologiczne w pracy z deficytami rozwoju psychoruchowego*. Międzynarodowy Instytut NeuroKinesjologii.
9. Noni (*Morinda citrifolia*) owoc zdrowia (2007): [w:] <http://www.nonimlm.pl/> (dostęp 11.02.2008).
10. Palmowska K. (2007): *Hipoterapia i onoterapia we wczesnej pomocy dzieciom niepełnosprawnym*. Akademia Pedagogiczna. Kraków.
11. Sznajder M., Przezbórska L. (2006): *Agroturystyka*, PWE, Warszawa.
12. Wieczór S. K. (2006): Sylwoterapia jako wartość dodana w agroturystyce [w:] Majewski J., Graja S. red. *Terapie w agroturystyce. MTP i AR w Poznaniu*. Poznań.
13. Wojtaszek T., Mikłasiński J., Piech B. (2005): *Agroturystyka w gminach uzdrowiskowych* [w:] *Agroturystyka i usługi towarzyszące*. Małop. Stow. Dor. Roln. AR w Krakowie. Kraków.

## ŹRÓDŁA INTERNETOWE

[www.apisherba.pl/](http://www.apisherba.pl/)  
[www.pasieka\\_gol.republika.pl/apiterapia.htm](http://www.pasieka_gol.republika.pl/apiterapia.htm)  
[www.apiterapia.rostkowski.info/inne/inne.html](http://www.apiterapia.rostkowski.info/inne/inne.html)  
[www.czeneka.org/index.php?dzial=dogoterapia](http://www.czeneka.org/index.php?dzial=dogoterapia)  
[www.debinowka.pl/](http://www.debinowka.pl/)  
[www.fitoterapia.internetdsl.pl/index.htm](http://www.fitoterapia.internetdsl.pl/index.htm)  
[www.zbiczno.com.pl/](http://www.zbiczno.com.pl/)  
[www.dolina.hg.pl/?Atrakcje](http://www.dolina.hg.pl/?Atrakcje)  
[www.delfinoterapia.cuprum.pl/](http://www.delfinoterapia.cuprum.pl/)  
[www.kamianna.pl/](http://www.kamianna.pl/)  
[www.kynoterapia.eu/kynoterapia.html](http://www.kynoterapia.eu/kynoterapia.html)

<http://www.nonimlm.pl/>

[www.pthip.org.pl/index.php?action=kanony](http://www.pthip.org.pl/index.php?action=kanony)

[www.dogtor.iq.pl/aat.php](http://www.dogtor.iq.pl/aat.php)

[www.deltasociety.org/dsj010.htm](http://www.deltasociety.org/dsj010.htm)

[www.uzielarza.czarownice.com.pl/](http://www.uzielarza.czarownice.com.pl/)

[www.karkonosze.ws/szlak\\_winno\\_miodowy\\_grodziec\\_artykul\\_556.html](http://www.karkonosze.ws/szlak_winno_miodowy_grodziec_artykul_556.html)

[www.vegeferie.250x.com/indexpl.htm](http://www.vegeferie.250x.com/indexpl.htm)

[http://pl.wikipedia.org/wiki/Mu%C5%82\\_%28ssak%29](http://pl.wikipedia.org/wiki/Mu%C5%82_%28ssak%29)

<http://pl.wikipedia.org/wiki/O%C5%9Bli>

**DR LUCYNA PRZEBÓRSKA**

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Wielkopolska Wyższa Szkoła Turystyki i Zarządzania

e-mail: [przezborska@up.poznan.pl](mailto:przezborska@up.poznan.pl)